

Dragomir Bondžić

UDK: 929Savić, P.
Prethodno priopćenje

Sažetak: U radu je prikazan život i rad Pavla Savića (Solun, 1909 – Beograd, 1994), istaknutog srpskog naučnika, profesora fizičke hemije na Beogradskom univerzitetu, člana i predsednika Srpske akademije nauka i umetnosti.* Pored sažetog pregleda života i naučnog rada, posebna pažnja je posvećena Savićevom delovanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije i učešću u Drugom svetskom ratu na strani partizanskog pokreta. Razmotreni su motivi i okolnosti zbog kojih se Savić opredelio za pristupanje Partiji i partizanima. Hronološki je izložena njegova delatnost tokom Drugog svetskog rata. Prvo je opisan Savićev odlazak u partizane i uloga koju je imao tokom rata kao šifrant Titovog Vrhovnog štaba, a zatim poslanik i poverenik za prosvetu AVNOJ-a. Potom je predstavljena uloga koju je dobio u završnim godinama rata kao član jugoslovenske vojne misije u Sovjetskom Savezu. Na kraju je prikazana i njegova delatnost u prvim posleratnim godinama na naučnom radu, uspostavljanju naučne saradnje sa Sovjetskim Savezom i organizaciji naučnih institucija nove jugoslovenske države.

Ključne reči: Pavle Savić, Drugi svetski rat, intelektualac, naučnik, Komunistička partija, revolucija

Pripadnici srpske intelektualne elite i, među njima, nastavnici Beogradskog univerziteta opredeljivali su se tokom Drugog svetskog rata za razne sukobljene vojne i ideološko-političke strane, vođeni ličnim, ideološkim i političkim stavovima i motivima.¹ Najveći deo je pasivno posmatrao ratna dešavanja, boreći se za lični opstanak i opstanak porodice, gajeći pritajene ili otvorene simpatije za neku od strana sukobljenih u svetskom i građanskom ratu. Manji broj se otvoreno uključio u borbu i na razne načine – politički, propagandno ili sa oružjem u ruci – uzeo aktivno učešće u ratu. Među onima koji su se otvoreno stavili na jednu od sukobljenih strana – i to na stranu Komunističke partije, partizanskog i revolucionarnog Narodnooslobodilačkog pokreta – i koji su dali svoj do-

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – između demokratije i diktature* (br. 177016) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Pregled i kategorizaciju stavova nastavnika Beogradskog univerziteta tokom Drugog svetskog rata videti u: Dragomir BONDŽIĆ, „Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 275.-284. O stavovima intelektualaca uopšte videti: Bojan ĐORĐEVIĆ, „Srpski intelektualci u okupaciji: od čutnje do rezignacije”, *Isto*, 267.-274.

prinos u ratnim zbivanjima, svakako istaknuto mesto pripada Pavlu Saviću, fizikohemičaru i tada docentu Beogradskog univerziteta.

Pavle Savić je rođen 10. januara 1909. godine u Solunu. Otac Petar (1878–1951) je studirao veterinu u Francuskoj i Belgiji kao državni pitomac i potom je kao veterinar raspoređen na službu u Aleksinac, gde se oženio Anom (1885–1958), sestrom Koste Stojanovića (1867–1921), profesora Velike škole, prevodioca *Atomistike* Ruđera Boškovića i ministra privrede i finansija Kraljevine Srbije. Petar Savić je potom dobio službu u slobodnoj carinskoj zoni Srbije u Solunu gde se rodio Pavle, prvi od petoro dece. Zatim je prebačen u Svilajnac gde je cela porodica provela godine Balkanskih i Prvog svetskog rata i gde je Pavle pošao u osnovnu školu.²

Posle Prvog svetskog rata porodica Savić se opet, vođena službom oca Petra, preselila u Beograd, gde je Pavle završio osnovnu školu i krenuo u Drugu beogradsku gimnaziju. U Beogradu je završio četiri razreda gimnazije i položio malu maturu 1923. godine. Potom je prešao u Požarevac, gde je završio gimnazijsko školovanje i položio veliku maturu 1927. Tokom školovanja pokazao je interesovanje pre svega za prirodne nauke, matematiku, fiziku i hemiju, koje je, ophrvan radoznavošću i maštom, radio i više od školskog programa i zahteva nastavnika. Pored toga bavio se i skautizmom i radio-amaterizmom, puno je čitao, pisao je eseje, i bio aktivan član đачkih književnih družina „Mladost” u Beogradu i „Razvitek” u Požarevcu, te saradnik u beogradskom đачkom listu *Pokušaj*.³

Po završetku gimnazije Pavle Savić je upisao studije fizičke hemije na Katedri za fiziku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Pored fizičke hemije, slušao je fiziku, hemiju, matematiku, mineralogiju i meteorologiju i to kod istaknutih profesora i naučnika Miloja Stojiljkovića, Milutina Milankovića, Mihajla Petrovića Alasa, Antuna Bilimovića, Nikolaja Saltikova, Tadije Pejovića, Pavla Vujevića, Milivoja Lozanića, itd. Zbog svojih kvaliteta i malog broja studenata fizičke hemije, već na drugoj godini postao je asistent-volonter kod profesora Miloja Stojiljkovića, šefa Katedre i upravnika Zavoda za fizičku hemiju. Savić je bio dobar i vredan student, pomno je radio u laboratoriji i pratio radove na francuskom i nemačkom jeziku (u skladu sa tadašnjim uslovima na Beogradskom univerzitetu). Tokom studija je stanovao u studentskom domu, a dodatne prihode za život je sticao davanjem privatnih časova studentima i srednjoškolcima. Diplomirao je u junu i dobio diplomu u oktobru 1932. godine. Zatim je tokom 1932/33. odslužio vojsku Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu. Po dolasku iz vojske postavljen je za asistenta dnevnichara na Katedri za fiziku Filozofskog fakulteta, gde je trebalo da nastavi univerzitetsku karijeru. Međutim, nakon ličnog sukoba sa profesorom Stojiljkovićem, dao je ostavku i prešao kod profesora fizike na Medicinskom fakultetu Dragoljuba Jovanovića, koji je ranije bio saradnik Marije Kiri u Institutu za radijum u Parizu. Po preporuci profesora Jovanovića, Savić je novembra 1934. izabran za ukaznog asistenta na Institutu za radiologiju Medicinskog fakulteta u Beogradu. Do tada je već objavio fizički praktikum za studente medicine, a sa profesorom Jovanovićem i prvi naučni rad u časopisu Francuske akademije nauka.⁴

² Arhiv Srbije (AS), fond Ministarstvo prosvete Srbije (MPS), fascikla III, dosije 26 (dosije Pavla Savića); Павел САВИЋ, *Наука и друштво, Изабрани радови – Прилози животопису*, (пр. Миланца Мужичевић и Владимир Делићер), Београд 1978., 186.-190., 194. О Кости Стојановићу види: Александар ПЕТРОВИЋ, „Коста Стојановић (1867–1921)”, *Живот и дело српских научника*, том 7, (ур. Милоје Р. Сарић), Београд 2001., 69.-120.

³ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 191.-202.

⁴ AS, MPS, fasc. III, dosije 26 (dosije P. Savića); П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 203.-210.

Pavle Savić je 1935. godine dobio šestomesečnu stipendiju francuske vlade za naučno usavršavanje u Francuskoj. Krajem 1935. došao je u Pariz sa suprugom Brankom (rođena Božinović), studentkinjom matematike, sa kojom se venčao septembra 1934, i koja je zbog njegovog puta u Francusku prekinula studije. Uz preporuke profesora Jovanovića počeo je da radi u Institutu za radijum u Parizu, prvo u biblioteci, a potom kao saradnik Irene Žolio Kiri, ćerke Marije Kiri i dobitnice Nobelove nagrade 1935. (sa suprugom Frederikom Žolio) za otkriće veštačke radioaktivnosti. Šestomesečna stipendija se pretvorila u petogodišnji boravak u Parizu tokom kojeg je Savić sa Irenom Žolio radio na otkrivanju porekla radioaktivnosti koja nastaje bombardovanjem urana neutronima. Svoje rezultate, još uvek nepotpune, objavili su u nizu radova 1938. i 1939. Na istom problemu je istovremeno radilo još nekoliko naučnika (Enriko Fermi, Liza Majtner, Oto Han, Fric Štrasman, i dr.), a rezultat je bio otkriće fisije, cepanja uranovog jezgra, fenomena koji je imao ogroman značaj u daljem razvoju nauke i društva uopšte. I. Kiri i P. Savić su bili kandidovani za Nobelovu nagradu, ali nagrada tokom Drugog svetskog rata nije dodeljivana, a 1944. je za otkriće fisije dobio samo Oto Han.⁵

Uz dugotrajan i iscrpljujući rad u laboratoriji i skroman porodični život sa suprugom i ćerkom Anom, koja je rođena 1936, Saviću je tokom boravka u Parizu dosta vremena odnosio i društveno-politički angažman. U vreme druge polovine 30-ih godina kada je buktao Španski građanski rat, na videlo izbijala opasnost od fašizma i izbijanja svetskog rata i vršena aktivizacija antifašističkih snaga u okvirima Narodnog fronta i polarizacija antifašističkih i profašističkih snaga na evropskom nivou, a u zemlji i na Beogradskom univerzitetu se razvijao snažan studentski antifašistički pokret podstican ilegalnim delovanjem Komunističke partije i SKOJ-a, Savić, se uprkos naučnim i porodičnim obavezama i napornom radu, aktivirao u levičarskom pokretu jugoslovenskih studenata u Francuskoj. Početkom 1938. izabran je kao kandidat Komunističke partije Jugoslavije za predsednika Udruženja jugoslovenskih studenata u Parizu koje se brojalo 130 članova i zalagalo se za borbu protiv fašizma, slogu, jedinstvo i bratstvo. Kandidujući ga za taj položaj Partija je imala u vidu da je bio saradnik Irene Žolio Kiri koja je bila državni podsekretar francuske vlade, te kao takav najmanje sumnjiv francuskim vlastima. Iako još uvek nije bio član Partije, Savić je kao predsednik udruženja izvršavao brojne partijske zadatke i sarađivao sa komunistima ilegalcima, pre svega Borisom Kidričem, Radivojem Uvalićem, i drugima. Izrađivao je lažne pasoše i legitimacije (69 komada), skrivao ilegalce, prihvatao i slao dobrovoljce u Španiju, a posle poraza republikanaca dočekivao i spasašao španske borce i izbeglice. Pored toga, organizovao je razne manifestacije protiv fašizma, politike Milana Stojadinovića i vlada evropskih zemalja, protestovao prilikom okupacije Čehoslovačke 1938, prenosio partijski novac, itd. Između ostalog, Savić je u Parizu proučavao i marksizam-lenjinizam i istoriju SKPb, na kružoku koji je vodio Kidrič, a u kome su radili i Radivoj Uvalić, Zdenka Kidrič, Branka Savić, itd. Zbog svog političkog delovanja bio je pod nadzorom jugoslovenskog poslanstva u Parizu i francuske policije, a zahvaljujući zalaganju i rezultatima juna 1939. je postao i član Komunističke partije Jugoslavije.⁶

⁵ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 15.-36. (успомене П. Савића на рад у Паризу 1935–1939.); G. T. SEABORG, „Discovery of fission and the transuranium elements”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, (ур. Милутин Гарашанин), Београд 1980., 42.; Michael F. L'ANNUNZIATA, *Radioactivity. Introduction and history*, Amsterdam 2007., 98., 579.

⁶ „Непоправљиви професор атомистике”, *Младост*, бр. 104, 8. 10. 1958., 7.; „Revolucionar Savić dr Pavle”, *Младост*, бр. 1070/1071, 1. 12. 1977., 3.; П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 211.-223.

O značaju pristupanja Pavla Savića Partiji govori činjenica da je uoči rata bio jedan od retkih nastavnika Beogradskog univerziteta članova KPJ.⁷ O njegovim kvalitetima i očekivanjima Partije od njega svedoči saopštenje o kadrovima koje je sekretar CK KPJ Josip Broz Tito 1. oktobra 1939. uputio Kominterni. O Saviću piše:

Ima oko 30-34 godine. Naučni je radnik, asistent je madam Kiri u Parizu. Kandidat je za Nobelovu nagradu za svoj rad na cijepanju atoma. Obećao je da će dati Partiji polovinu nagrade. Sada je u Parizu izabran u biro konferencije omladine i za člana Međunarodnog komiteta omladine. Član Partije je od 1939. godine, a u Skoju je već odavno. Skroman je, pošten, politički dosta izgrađen, za Partiju dragocjen drug, naročito kao čovjek od nauke.⁸

Tako je do početka Drugog svetskog rata Pavle Savić započeo afirmaciju kao naučnik i istraživač u međunarodnim razmerama, a istovremeno, izgradio je i čvrsta politička uverenja, koja su ga odvela u redove Komunističke partije i potom u redove partizanskog revolucionarnog pokreta tokom Drugog svetskog i građanskog rata u Jugoslaviji. Takvo političko opredeljenje Savić je kasnije vezivao pre svega za svoju naučnu delatnost, bavljenje prirodnim naukama i saznanja o materijalističkoj koncepciji sveta, pre nego za „klasnu svest”. Kasnije je govorio:

Moram ovde da istaknem da je sticanju mojih određenih političkih koncepcija isključivo doprinela nauka. Tu nikakva klasna svest nije bila u pitanju. Ja sam i detinjstvo i mladost prilično lagodno proživio, koliko su lagodno mogla da žive i sva ostala činovnička deca. Kroz svoje sazrevanje u struci došao sam do osnove – do saznanja o materijalističkoj koncepciji sveta. Svako ko se bavi prirodnim naukama mora do toga da dođe.⁹

U tome se Savić slagao sa generalom Pavlom Jakšićem, imenjacom, saborcem, kolegom, i još jednim istaknutim intelektualcem u Komunističkoj partiji i partizanskom pokretu (Jakšić je 1937. diplomirao fiziku i primenjenu matematiku na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a potom nastavio studije optike u Parizu). Kako piše Jakšić, u brojnim razgovorima obojica su isticali da ih

(...) do naučne komunističke ideologije i u teške uslove nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe i izgradnje nisu doveli ni mladički avanturizam, ni ekonomska nužda, nego studije fundamentalnih prirodnih nauka, posebno otkrića vezanosti materije i energije, subatomskih čestica i svetlosnih i elektromagnetnih talasa, nuklearnih transformacija mase i energije (...).¹⁰

Međutim, treba imati u vidu i razne društveno-ekonomske i porodične okolnosti i detalje iz biografije Pavla Savića, koji su uticali na njegovo ideološko-političko opredeljenje. Savić je opredeljenost za leve ideje sasvim sigurno stekao još u porodici, pošto mu je otac još tokom studija bio pristalica socijalista i podstrekač rudarskih štrajkova, zbog čega je i izgubio državnu stipendiju i prognan iz Francuske, a potom i iz Belgije. Njegove stavove su

⁷ Dok su komunisti uoči rata na Beogradskom univerzitetu imali snažan uticaj na studentsku omladinu, nastavnicima u velikoj većini nisu bile bliske njihove ideje i delovanje. Vidi više u: Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952.*, Beograd 2004., 37-53.

⁸ „Revolucionar Savić dr Pavle”, *Mladost*, br. 1070/1071, 1. 12. 1977., 3.; П. САВИЋ, *Наука и опшумо*, 223.

⁹ „Revolucionar Savić dr Pavle”, *Mladost*, br. 1070/1071, 1. 12. 1977., 3.

¹⁰ Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenu*, I, Beograd 1990., 227.

podržavali i žena i deca, Pavlova braća i sestre, što su svi i učešćem u partijskom ilegalnom radu i u ratu i revoluciji i praktično pokazali. U kući porodice Savić u Beogradu bila je smeštena tajna štamparija Pokrajinskog komiteta KP Srbije. Pavlova sestra Slobodanka-Danka je radila u partijskoj tehnici, a posle hapšenja i mučenja u specijalnoj policiji streljana je u Jajincima 1943. Pored toga, tokom gimnazijskih dana u Požarevcu Savić se često susretao sa viđenijim komunistima i upoznao se sa njihovim idejama, a kao student je osim stanovanja u studentskom domu, jezgru ilegalnog delovanja komunističkih aktivista, jedno vreme radio u pilani u Bosni, gde je uspeo i da podbuni radnike na štrajk. Delovanje u Parizu je bilo samo kulminacija političke angažovanosti mladog naučnika koja je rezultirala i prijemom u Komunističku partiju Jugoslavije. Njegova oduševljenost levim idejama i revnost u radu, kao i činjenica da je bio jedan od retkih naučnika i intelektualaca u redovima Partije, neminovno je vodila ka njegovom angažovanju u ratu i revoluciji i to u vrhu partizanskog pokreta.¹¹

Slika 1. Pavle Savić na straži u Glamoču 1943. godine

Zaoštravanje međunarodne situacije i početak svetskog rata doveli su do većeg pritiska francuskih vlasti na komuniste i do prekida Savićevog naučnog rada u Parizu, mada je planirao da iz stručnih razloga ostane još u Francuskoj. Iako se po početku rata prijavio kao dobrovoljac u francusku vojsku, francuske vlasti su ga proterale iz zemlje 25. decembra 1939. Odmah se vratio u Beograd i postao kontraktualni profesor fizičke hemije na farmaceutskom odseku Medicinskog fakulteta. Na tom položaju je ostao do početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji 1941. nastavljajući i ilegalnu partijsku aktivnost u redovima KPJ na Univerzitetu.¹²

Savić je i po povratku na Beogradski univerzitet, pre izbijanja rata, izvršavao važne partijske zadatke kao što je bio izgradnja radio-stanice koju je ugradio u laboratoriju Hemijskog zavoda Medicinskog fakulteta i koja je stradala prilikom aprilskog bombardovanja 1941. Na početku okupacije Savić je kao ilegalac delovao u Beogradu. Bio je u kontaktu sa članom Politbira CK KPJ Sretenom Žujovićem za kojeg je nabavljao hemikalije i pisao recepte za pravljenje eksploziva. Istovremeno je i kuća njegovih roditelja u kojoj je živio i on sa porodicom služila za sastanke i skrivanje ilegalaca, među kojima je bio i Josip Broz Tito.¹³

¹¹ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 187., 188., 202., 205., 273.-279.; Миланца МУЖИЈЕВИЋ, „Портрет Павла Савића”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, 26.

¹² AS, MPS, fasc. III, dosije 26 (dosije P. Savića); П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 35.

¹³ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 224.-226. Događaji s početka rata rekonstruisani su na osnovu iskaza koje su Pavle i Branka Savić davali generalu Ljubivoju Pajoviću od juna 1964. do novembra 1969. i koje su V. Dediđer i M. Mužijević objavili kao priloge životopisu P. Savića.

Slika 2. Branka i Pavle Savić u Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije 1942. godine

Pošto se posle jedne eksplozije pojavila opasnost da nabavljač eksploziva bude otkriven, Pavle i Branka Savić su jula 1941. napustili Beograd i po partijskom zadatku krenuli ka slobodnoj teritoriji u zapadnoj Srbiji. Neko vreme su se sa radio stanicom skrivali u nekoliko sela u okolini Čačka, da bi krajem oktobra 1941. stigli u Užice, centar slobodne teritorije. Tu je uspostavljena radio veza sa Moskvom, a Pavle Savić je počeo da obavlja dužnost šifranta pri Vrhovnom štabu NOV i POJ (Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije). U velikoj eksploziji u fabrici oružja i municije u Užicu 22. novembra 1941. Savić je zadobio opekotine lica i ruku, ali je ostao živ, za razliku od radiotelegrafiste i još oko 200 partizana. Savić se u Užicu sa Vrhovnim štabom zadržao sve do povlačenja krajem decembra 1941. u istočnu Bosnu. Kada je Vrhovni štab stigao u Rogaticu uspostavljena je opet veza sa Kominternom, koja je obavestena o nemačkoj ofanzivi u Srbiji, gu-

bljenju slobodne teritorije, formiranju I proleterske brigade i tražena je materijalna pomoć od Sovjetskog Saveza. Odatle je Savić dalje pratio Vrhovni štab kroz Bosnu tokom 1942. obavljajući dužnost šifranta pri Vrhovnom štabu sa suprugom Brankom do kraja 1942. kada je postao većnik i potpredsednik AVNOJ-a. Potom ga je na mestu šifranta nasledila Branka. Radio stanica koja je korišćena još od Užica uništena je tokom desanta na Drvar maja 1944. i zamenjena novim uređajima. Tokom čitavog rata radio stanica, šifrant i radiotelegrafista su sve vreme bili uz Josipa Broza Tita i spavali sa njegovim ličnim pratiocima. Sva naređenja u pogledu veza dobijana su isključivo od Tita. Šifrant je od Tita primao rukopise depeša koje je šifrovao i predavao radio-telegrafisti, od kojeg je dobijao šifrovani telegram i potom dešifrovao tekst i predavao ga isključivo Titu. To govori o težnji Josipa Broza Tita da vezu sa Moskvom drži čvrsto pod svojom kontrolom, kao i o poverenju koje je imao u Pavla Savića, a potom i u Branku Savić, koji su kao šifranti realizovali tu vezu.¹⁴

Treba pomenuti da general Pavle Jakšić u svojim memoarima smatra da Pavle Savić kao fizikohemičar nije bio dovoljno kompetentan da bude šifrant i tvorac partizanskog kriptografskog sistema, za šta su po njemu bila potrebna znanja iz više matematike i statistike. Komunistička logika po kojoj su komunisti sposobni za svaki, pa i strogo specijalistički posao, smatra Jakšić, dovela je Savića na mesto šifranta i prouzrokovala da Nemci bez pro-

¹⁴ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 226.-242.; Pavle SAVIĆ – Branka SAVIĆ, *Podpisano Tito. Bili smo Titovi šifranti*, Zagreb 1981.; Владимир ДЕДИЈЕР, *Дневник*, Београд 1951., 44., 55, 67., 150., 195., 200., 785. I Milovan Đilas, član Politbira CK KPJ, jedan od vođa revolucije i najbližih Titovih saradnika, u svojim memoarima ističe da je Tito zabranio Pavlu Saviću, šifrantu Vrhovnog štaba, da pokazuje depeše iz Moskve članovima Politbira pre nego što on to odobri, pitajući se da li je to bilo zbog njegovih „posebnih odnosa sa Moskvom” ili zbog skrivanja zamerki koje bi Moskva uputila na njegov rad. (Milovan ĐILAS, *Vlast i pobuna*, Београд 1991., 92.)

blema prisluškuju i dešifruju partizanske depeše i u stopu prate i bombarduju Vrhovni štab. On misli da je bilo prirodnije da je posao šifranta bio ponuđen Blažu Jankoviću, profesoru teorijske matematike, ili njemu samom, profesoru fizike, racionalne i nebeske mehanike. Jakšić sumnja i da je Savićevo poznavanje radiotehnike bilo dovoljno da on napravi radio stanicu za potrebe Vrhovnog štaba (Savić inače tu stanicu nije ni napravio).¹⁵

Pošto je dobio poziv da kao većnik učestvuje na zasedanju AVNOJ-a Pavle Savić se 20. novembra iz Oštrelja gde je bio sa Vrhovnim štabom, preko Bosanskog Petrovca, uputio u Bihać. Na Prvom zasedanju AVNOJ-a 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću sumirani su postignuti rezultati borbe i određene smernice za dalji rad. Izabrano je Predsedništvo i Izvršni odbor AVNOJ-a u kojem je svaki član bio zadužen za po jedan sektor rada. Za predsednika Izvršnog odbora je izabran dr Ivan Ribar, za potpredsednike Pavle Savić, Nurija Pozderac i Edvard Kocbek, a za članove Mile Peruničić, Ivan Milutinović, dr Sima Milošević, pop Vlado Zečević, dr Mladen Iveković i Veselin Masleša. Savić je bio na čelu Prosvetnog odeljenja u kojem su bili i Dušan Nedeljković, filozof, profesor Beogradskog univerziteta i Kosta Grubačić i dr. Odeljenje je odmah počeo sa radom, proučavana su prosvetna pitanja, pokrenuta nastava u osnovnim školama u Bihaću i na slobodnoj teritoriji, napisana su uputstva za rad škola, otvoren je Narodni univerzitet i donet njegov statut. Savić je kao rukovodilac odeljenja obilazio slobodnu teritoriju, govorio na konferencijama i zborovima i razgovarao sa odbornicima i narodom. Pored toga, članovi Izvršnog odbora su potpisivali i obezbećivačke Zajma narodnog oslobođenja, što je činio i Pavle Savić.¹⁶

Prema izveštaju od 25. decembra 1942. koji je podneo Pavle Savić, rad odeljenja je uglavnom bio usmeren na likvidiranje nepismenosti na oslobođenoj teritoriji, tako da je osnovni zadatak, pored otvaranja škola i narodnog univerziteta, bilo osnivanje tečajeva za nepismene. Tečajevi su predviđali pored učenja slova i računa i kurseve iz narodne istorije, društvenih nauka i osnovnih elemenata ekonomije. Osnovne škole su radile po predratnim programima osim za istoriju i zemljopis. Verske škole su ostavljene da i dalje rade, bez mešanja u pitanje vere i nastave, ali uz kontrolu njihovog odnosa prema NOB-u. Odeljenje je pripremio statut narodnog univerziteta, uputio poziv za otvaranje osnovnih škola i analfabetskih tečajeva i dao uputstva za rad u školama i na tečajevima, obezbedio nastavni program i materijal za nastavu za narodni univerzitet, uputio poziv za mobilizaciju svih snaga na likvidaciji nepismenosti, poslao narodnooslobodilačkim odborima upitnik za prikupljanje podataka o prosvetnim prilikama na oslobođenoj teritoriji, itd. Pripremano je otvaranje biblioteke u Bihaću, nastavni programi za analfabetske tečajeve, dečje domove i vojne jedinice, itd. U uputstvima nastavnicima za rad u osnovnim školama kao cilj nastave istorije naznačeno je „upoznavanje učenika sa razvojem naših naroda u prošlosti i sadašnjosti i vaspitanje u Narodno-oslobodilačkom nacionalnom duhu”, a kao cilj nastave zemljopisa „poznavanje oslobođenih i neoslobođenih zemalja u kojima naši narodi žive i razvijanje osećanja bratstva u borbi za opšte narodno oslobođenje”. Školu je trebalo potpuno prilagoditi Narodnooslobodilačkoj borbi.¹⁷

¹⁵ P. JAKŠIĆ, *Nad usrotjenata*, 459.

¹⁶ *Prvo i Drugo zasedaње Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије* (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943), (по стенографским белешкама и другим изворима прикупно и средно за штампу Слободан Нешовић), Београд 1953., 65., 135.-137.; В. ДЕДИЈЕР, *Дневник*, 271.; П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 245.-250.

¹⁷ *Prvo i Drugo zasedaње Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије*, 98.-104.

Izvršni odbor se iz Bihaća u četvrtoj nemačkoj ofanzivi povukao prema Bosanskom Petrovcu, Glamoču i Livnu. Pavle Savić je još neko vreme proveo uz Vrhovni štab da bi jula 1943. došao u nemilost najvišeg rukovodstva, smenjen sa svih dužnosti i udaljen od Vrhovnog štaba. Prvo je prešao u Sedmu krajišku brigadu kao običan borac, potom u Treću pa u Prvu diviziju. Iz do sada dostupne i konsultovane izvorne građe nije moguće dati precizan i potkrepljen odgovor zašto je Savić smenjen, dok njegov saborac i biograf Vladimir Dedijer smatra da je to bilo „zbog dugog jezika”.¹⁸ U međuvremenu je učestvovao kao većnik i na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu 29–30. novembra 1943.¹⁹

Međutim, aprila 1944. Savić je dobio novo, vrlo važno zaduženje. Od običnog vojnika unapređen je u čin majora, i sa vojnom misijom Vrhovnog štaba upućen u Moskvu. Na čelu misije je formalno bio general Velimir Terzić, mada je u stvari vođa bio Milovan Đilas. Cilj misije je bio da se organizuje sovjetska pomoć NOVJ, obezbedi kredit i raspodela strane pomoći i da se ispitaju mogućnosti međunarodnog priznanja nove vlasti. Misija je putovala avionom preko Barija, Severne Afrike, Kaira, Teherana i Bakua.²⁰ Savić se u Moskvi i nije bavio poslovima misije. U početku je radio na pronalaženju dece jugoslovenskih komunista koja su evakuisana iz Moskve krajem 1941. Zatim je bio izabran za potpredsednika Sveslovenskog komiteta i planirano je da početkom septembra 1944. u tom svojstvu putuje u SAD na prvi sveslovenski kongres. Dok je čekaio sovjetsku i američku vizu, Vrhovni štab ga je unapredio u čin potpukovnika i odlikovao ga Ordenom partizanske zvezde drugog reda. Dobio je i zadatak da uruči dva ordena narodnog oslobođenja Luju Adamiću i Zlatku Balokoviću za njihovu podršku partizanskom pokretu tokom rata. Planirao je da taj put iskoristi i da upozna američke institute, laboratorije i naučni rad. Međutim, zbog nesuglasica u Sveslovenskom komitetu Savić na kraju nije otišao u SAD. Radilo se, pre svega o Savićevom protestu što je Komitet, mimo njegovog znanja, objavio knjigu ruskog istoričara Nikolaja S. Deržavina u kojoj je „branio velikobugarske teze”, mada precizni razlozi neodlaska u SAD nisu poznati.²¹

Već mesec dana po dolasku u Moskvu Savić je uz dozvolu Maršala Tita i sovjetskih vlasti počeo da se bavi naučno istraživačkim radom i to u Institutu za fizičke probleme Akademije nauka SSSR-a, sa akademikom Pjotrom Leonidovičom Kapicom, Aleksandrom Šaljnikovim i drugima. Iako je njegov predratni rad sa Irenom Kiri na otkriću fisije bio zapažen u međunarodnim okvirima, Savić je u Moskvi potpuno promenio oblast i tematiku rada – počeo se baviti problemom tečnog helijuma na izuzetno niskim temperaturama. I pored nove teme, nepoznavanja jezika, dugogodišnjeg prekida naučnog rada i iscrpljenosti, Savić se i na ovom poslu dobro snašao, pridobio poverenje sovjetskih naučnika i postigao zapažene rezultate.²² Prvi boravak Pavla Savića u Moskvi završio se sredinom oktobra 1944. kada je po Titovom naređenju, preko Krajove i Vršca došao u zemlju u vreme oslobođenja Beograda i posle višegodišnjeg ratovanja se našao sa članovima porodice.²³

¹⁸ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 256.-257.

¹⁹ *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије*, 307.

²⁰ Архив Југославије (АЈ), Кабинет Маршала Југославије (КМЈ), 836, I-3-b/676, депеша Маршалу Титу са списком чланова мисије; Милован ЂИЛАС, *Разговори са Стаљином*, Београд 1990., 14.-16.; В. ДЕДИЈЕР, *Дневник*, 754.; Александар В. МИЛЕТИЋ, „Спољнополитичка делатност Милована Ђиласа 1944–1953”, *Југословенска дипломатија 1945–1961. Зборник радова*, (ур. Слободан Селинић), Београд 2012., 294.-298.

²¹ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/677, Извештај војне мисије NOVJ у СССР, 1. јун 1944.; П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 259.-272.; В. ДЕДИЈЕР, *Дневник*, 776.

²² П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 54.-55., 261.-272.; А. И. ШАЛЪНИКОВ, „Павле Савић и его вклад в развитие физики низких температур”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, 57.-61.

²³ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 279.-280.

Tokom poslednjih meseci Drugog svetskog rata i posle rata, Pavle Savić je nastavio da obavlja važne zadatke. Odmah po oslobođenju Beograda, aktivirao se u obnovi rada Beogradskog univerziteta, a decembra 1944. je učestvovao na svečanoj akademiji studenata i profesora posvećenju narodno-oslobodilačkoj borbi i budućim zadacima Univerziteta. Jedan od tih zadataka, koji je istakao i sam Savić, a potom se u njegovom izvršavanju vredno zalagao, bila je i izgradnja „novog tipa intelektualca svesnog svojih dužnosti prema narodu”.²⁴ Novembra 1944. učestvovao je na Antifašističkoj skupštini narodnog oslobođenja Srbije na kojoj je izabran za člana Predsedništva i za poverenika za obnovu Srbije, kasnije je postao predsednik Privrednog saveta Srbije i izabran je za člana CK KP Srbije. Avgusta 1945. je učestvovao na III zasedanju AVNOJ-a, na kojem je izabran za člana Zakonodavnog odbora i za člana Ustavotvorne skupštine.²⁵ Septembra 1945. izabran je za redovnog profesora fizičke hemije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a potom za prorektora Beogradskog univerziteta, dopisnog člana Srpske akademije nauka marta 1946, i redovnog člana marta 1948.²⁶

U međuvremenu, Savić je ponovo putovao u SSSR. Naime, jula 1945. je išao u Moskvu kao član jugoslovenske delegacije na proslavi 220. godišnjice Akademije nauka SSSR-a i sa prekidima boravio u Sovjetskom Savezu do septembra 1946. Tokom drugog boravka u Moskvi nastavio je rad na tečnom helijumu u Institutu za fizičke probleme, ali glavnu pažnju je posvetio obezbeđivanju sredstava, materijalne i kadrovske pomoći od Sovjeta za osnivanje Instituta za fiziku u Jugoslaviji. U tom poduhvatu je imao podršku i podsticaj sa samog vrha državne i partijske vlasti, ali sa različitim motivima i ciljevima. Savić je dobio i podršku sovjetskih naučnika i poslao Josipu Brozu detaljan projekat za osnivanje fizičkog instituta sa spisikom potrebnog materijala i kadrova i molbom za pomoć od sovjetskih vlasti. Tito je i lično upoznat sa mogućnostima osnivanja instituta tokom posete Sovjetskom Savezu juna 1946. Međutim, Pavle Savić se septembra 1946. vratio u zemlju i radio na izgradnji Instituta za fiziku u Vinči. Ubrzo je, 1948. godine, jugoslovensko rukovodstvo došlo u oštar sukob sa Informbiroom i Sovjetskim Savezom, tako da se samo osnivanje Instituta i rad tokom prvih godina, kojim je rukovodio Savić, odvijao bez pomoći iz Sovjetskog Saveza.²⁷

Pavle Savić je u narednim decenijama, do kraja postojanja socijalističke Jugoslavije, koju je nadživio, sa velikim naučnim i partijskim autoritetom, imao zapaženu ulogu u društveno-političkom, prosvetnom i naučnom životu zemlje. Njegov rad je bio zapažen i nagrađen i u međunarodnim okvirima – bio je član svih jugoslovenskih akademija nauka, predsednik SANU (1971–1981), ali i član Akademije nauka SSSR (1958), Njujorške akademije nauka (1960), Mađarske akademije nauka (1970), Atinske akademije (1975), itd. Pored bavljenja naukom, rukovođenja institutom u Vinči, istraživanjima u oblasti nuklearne energije, rukovođenja međunarodnom nuklearnom saradnjom, zalaganja za mirnodopsku upotrebu nuklearne energije, rada

²⁴ AS, fond Beogradski univerzitet, Komisija za obnovu Univerziteta, Izveštaj komisije od 27. aprila 1945.; „Академија студената и професора Београдског универзитета посвећена народноослободилачкој борби”, *Политика*, бр. 11839, 8. 11. 1944., 3. Види више у: D. BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952.*, 69.-73.

²⁵ *Велика Антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије*, 9–12. новембар 1944, Београд 1944., 15.; *Треће заседање АВНОЈ-а, Заседање Привремене Народне скупштине*, 7–26. август 1945., стенографске белешке, Београд 1945., 7., 676., 686.

²⁶ AS, MPS, fasc. III, dosije 26 (dosije P. Savića). П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 281.-283.

²⁷ AJ, KMJ 836, II-6-a/2, Pismo Pavla Savića o stvaranju Fizičkog instituta u Beogradu, sa projektom i pismom P. L. Kapice, 13.-17. mart 1946; AJ, CK SKJ, 507, Ideološka komisija, VIII, IV/d,-3-73, P. Savić-Mitri Mitrović, 16. jun 1946; П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 283., 306., 312.; Слободан В. РИБНИКАР, „Павле Савић (1909–1994)”, *Живот и дело српских научника*, Београд 1999., 421.-423.

na Univerzitetu i u SANU, Savić je davao doprinos oblikovanju opšte jugoslovenske naučne i prosvetne politike.²⁸ Sve vreme je, pored naučnog, uživao i veliki politički autoritet, koji je proizlazio iz predratnog rada u KPJ i pre svega iz učesća u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji.

PAVLE SAVIĆ – A SCIENTIST IN THE WAR

The paper deals with the life and work of Pavle Savić (Thessaloniki, 1909–Belgrade, 1994), a notable scientist, a professor of physical chemistry at the University of Belgrade and a member and president of the Serbian Academy of Sciences and Arts. In addition to providing a short overview of his life and scholarly work, the paper devotes special attention to Savić's involvement with the Communist Party of Yugoslavia and his participation in the Second World War, on the side of the partisans. Savić spent the later part of the 1930s in Paris, working at the Radium Institute alongside Irene Joliot-Curie, where he contributed to the discovery of fission. He was also involved in the leftist movement of Yugoslavian students in France and became a member of the Communist Party of Yugoslavia. In December 1933 he was exiled from France, whereupon he returned to Yugoslavia. There, he continued his academic career and his illegal activities as a member of the Communist Party. In the early days of World War II and the occupation of Yugoslavia in 1941, Savić worked as an illegal activist in Belgrade, only to cross over to the free territory in Western Serbia and join the partisans in autumn of 1941. The paper discusses the motives and circumstances behind Savić's decision to join the Party and the partisans and gives a chronological overview of Savić's activities in World War II. After describing Savić's defection to the partisans, the paper describes the role he played during the war, first as a cipher officer in Tito's Supreme headquarters, and then as an envoy and a commissioner for education in AVNOJ. It then discusses his work as a member of the Yugoslav military mission in the USSR in the final years of the war. During his first stay in Moscow (from April to October 1944) Savić also conducted scientific research in the Institute for Physics at the USSR Academy of Science. Finally, his academic and scholarly work in the years immediately after the war and his efforts on the establishment of scientific cooperation with the USSR and the founding of the new Yugoslav state is discussed.

Keywords: Pavle Savić, World War II, intellectual, scholar, communist party, revolution

Literatura

Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952.*, Beograd 2004.

Dragomir BONDŽIĆ, „Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 275.-284.

²⁸ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 283.-335.; С. В. РИБНИКАР, „Павле Савић (1909–1994)”, 422.-442.; ИСТИ, „Допринос Павла Савића атомистичким наукама”, *Зборник Филозофског факултета*, Београд 1990., 222.-229; М. МУЖИЈЕВИЋ, „Портрет Павла Савића”, 28.-29.; С. Я. ПЛОТКИН, „Старейшина югославской науки”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, 31.-37.

- Владимир ДЕДИЈЕР, *Дневник*, Београд 1951.
- Milovan ĐILAS, *Razgovori sa Staljinom*, Београд 1990.
- Milovan ĐILAS, *Vlast i pobuna*, Београд 1991.
- Војан ĐORĐEVIĆ, „Srpski intelektualci u okupaciji: od ćutnje do rezignacije”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 267.-274
- Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomutama*, I, Београд 1990.
- Michael F. LANNUNZIATA, *Radioactivity. Introduction and history*, Amsterdam 2007.
- Александар В. МИЛЕТИЋ, „Спољнополитичка делатност Милована Ђиласа 1944–1953”, *Југословенска дипломатија 1945–1961. Зборник радова*, (ур. Слободан Селинић), Београд 2012., 291.-312.
- Милица МУЖИЈЕВИЋ, „Портрет Павла Савића”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, (ур. Милутин Гарашанин), Београд 1980., 25.-30.
- Александар ПЕТРОВИЋ, „Коста Стојановић (1867–1921)”, *Живот и дело српских научника*, том 7, (ур. Милоје Р. Сарић), Београд 2001., 69.-120.
- С. Я. ПЛОТКИН, „Старейшина югославской науки”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, (ур. Милутин Гарашанин), Београд 1980., 31.-37.
- Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије* (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943), (по стенографским белешкама и другим изворима прикупно и средно за штампу Слободан Нешовић), Београд 1953.
- Слободан В. РИБНИКАР, „Допринос Павла Савића атомистичким наукама”, *Зборник Филозофског факултета*, Београд 1990., 217.-229.
- Слободан В. РИБНИКАР, „Павле Савић (1909–1994)”, *Живот и дело српских научника*, Београд 1999., 415.-442.
- Павле САВИЋ, *Наука и друштво, Изабрани радови – Прилози животопису*, (приредили Милица Мужичевић и Владимир Дедијер), Београд 1978.
- Pavle SAVIĆ – Branka SAVIĆ, *Podpisano Tito. Bili smo Titovi šifranti*, Zagreb 1981.
- G. T. SEABORG, „Discovery of fission and the transuranium elements”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, (ур. Милутин Гарашанин), Београд 1980., 39.-56.
- А. И. ШАЛЬНИКОВ, „Павле Савич и его вклад в развитие физики низких температур”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, (ур. Милутин Гарашанин), Београд 1980., 57.-62.
- Треће заседање АВНОЈ-а, Заседање Привремене Народне скупштине*, 7–26. август 1945, стенографске белешке, Београд 1945.
- Велика Антифашистичка народноослободилачка скупштине Србије*, 9–12. новембар 1944, Београд 1944.

Arhivi i časopisi

Архив Србије, фондови Министарство просвете Србије и Београдски универзитет

Архив Југославије, фондови Кабинет Маршала Југославије и СК СКЈ

Политика (Београд)

Младост (Београд)